

Apunts sobre l'estudi de l'acció col·lectiva femenina al Madrid del primer terç del segle XX

MARTA DEL MORAL VARGAS

Universidad Complutense de Madrid

En els darrers anys, els plantejaments teòrics des dels quals s'estudien diversos temes d'història social han sofert modificacions en els seus continguts. Aquestes transformacions han afectat tant els objectes d'estudi com les formes d'interpretar els processos històrics. D'una banda, s'hi privilegien les perspectives teòriques que tendeixen a integrar diversos models explicatius, sense caure en esquemes monolítics i rígids. D'una altra, hi interessen els subjectes, les experiències integrades d'homes i dones, la cultura, el llenguatge. Les classes ja no són el focus hegemònic d'atenció de la història social. Els nous plantejaments defensen que els factors culturals són els que tenen més pes en l'aparició i el desenvolupament de conflictes, per damunt de les conjuntures econòmiques i la lluita de classes, com mantenia la història social clàssica. Però tampoc no es tracta de descartar-hi les estructures econòmiques, sinó de col·locar la cultura com a element central en la configuració de les identitats col·lectives i en el desenvolupament conseqüent de formes d'actuació conjunta dels individus. Es considera que la realitat social en què transcorren les vides d'homes i dones és construïda per aquests mateixos subjectes a partir de les seves eines culturals. És a dir, que no suposa una realitat objectiva, separada i diferenciada dels individus.¹

¹ Carlos Forcadell: «La historia social en España. Edad contemporánea», dins Santiago Castillo i Roberto Fernández (coords.): *Historia social y ciencias sociales. Actas del IV Congreso de Historia Social de España*, Milenio, Lleida, 2001, pp. 69-83. Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.): *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Alianza, Madrid, 1997, pp. 9-12. Ana Aguado i M. Dolores Ramos: *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Síntesis, Madrid, 2002, pp. 12 i 287-290. Santos Julià: «La Historia Social y la historiografía española», dins Antonio Morales i Mariano Esteban (eds.): *La Historia contemporánea en España. Primer Congreso de Historia Contemporánea de España*, Salamanca, 1992, Ediciones de la Universidad, Salamanca, 1996, pp. 183-196; Justo G.

És a partir d'aquestes premisses teòriques que cal parlar del gènere com un element històric resultat d'un procés de construcció cultural. La historiografia social clàssica que tendia a posar de relleu la lluita de classes com a element central en l'estudi dels moviments socials, bloquejava les anàlisis de la mobilització política de les dones, amb les seves reivindicacions comunes amb la resta de la població, però també amb les demandes polítiques particulars que les afectaven exclusivament com a col·lectiu diferenciat. Els treballs derivats d'aquesta nova visió són molt més complets per tal com integren elements molt diversos i proposen temes nous respecte als esquemes anteriors.

Dins d'aquest context s'inscriu el treball d'investigació que presento aquí. En les línies que segueixen tractaré d'exposar breument les seves premisses teòriques bàsiques, les hipòtesis de partida i les fonts consultades per a la seva elaboració.²

1. L'ACCIÓ COL·LECTIVA FEMENINA COM A OBJECTE D'ESTUDI. ALGUNES PRECISIONS CONCEPTUALS

L'origen d'aquesta investigació se centra en l'interès per conèixer i interpretar el moviment associatiu i l'experiència reivindicativa de les dones de la capital espanyola, entre 1909 i 1931. La pregunta inicial que es pretenia respondre qüestionava l'aparent novetat dels diversos grups de dones que, durant la Segona República, van articular tota una sèrie de reivindicacions fent ús d'un variat repertori d'acció col·lectiva, amb l'aparença que havien sorgit *del no-res* a partir del 14 d'abril de 1931. Era com si el context sociopolític que inaugurava el nou règim, amb les seves reformes legislatives, hagués estat la condició necessària per a l'entrada en l'escena pública de les dones, que van formar col·lectius que demandaven canvis de tota mena. Tret del moviment sufragista dels anys vint, relativament minoritari si el comparem amb les experiències britànica o nord-americana, semblava que la participació de les dones en grups de diversa índole a partir de l'establiment del nou règim polític no trobava cap antecedent significatiu en èpoques anteriors, segons la historiografia.

Malgrat el que pugui semblar en marcar aquesta referència temporal, aquesta investigació no defensa concepcions teleològiques, és a dir, no es planteja d'interessar-se només per aquelles experiències valorades pel seu caràcter precur-

---

Beramendi: «La cultura política como objeto historiográfico. Algunas cuestiones de método», dins *Culturas y civilizaciones. III Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, 1998, pp. 75-94.

² Aquesta tesi doctoral compta amb un precedent fonamental per a la construcció de les seves hipòtesis de partida, la localització de fonts documentals i la reelaboració del marc teòric a partir del qual s'hi han interpretat les dades que recollia: Marta del Moral: *La movilización política y social de las mujeres en Madrid, 1909-1914*. Un treball inèdit d'investigació de Tercer Cicle, dirigit per la Dra. Gloria Nielfa Cristóbal. UCM, Facultad de Geografía e Historia, setembre de 2003.

sor.³ Més aviat al contrari, pretén centrar l'atenció en tot el ventall d'experiències femenines reivindicatives del període i, especialment, en les que han estat tradicionalment ignorades per ser considerades poc transcendents en el nostre passat recent.

Els motius de la infravaloració d'un objecte d'estudi amb aquest plantejament són múltiples i inclouen des de les protagonistes —dones— fins als objectius. D'una banda, el prejudici sòlidament assentat segons el qual les dones mai no van participar de forma significativa en els moviments de protesta, inclòs el moviment obrer, tret dels motins per qüestions relacionades amb la subsistència, va evitar que les inclinacions dels investigadors i investigadores es dirigissin a esbrinar aquest aspecte del passat. D'altra banda, l'interès generalitzat entre les historiadores feministes per cercar el parangó del moviment sufragista britànic o nord-americà dintre les nostres fronteres, va fer que es descuidés la recerca d'altres experiències d'acció col·lectiva protagonitzades per les dones amb continguts diferents de l'obtenció dels drets polítics en igualtat amb els homes.⁴ En contraposició a aquestes actituds, aquesta investigació es proposa, si bé no exclusivament, omplir un buit de coneixement l'anàlisi i interpretació del qual ajudaran sens dubte a repensar la història de l'acció col·lectiva en el nostre país, des d'un altre angle i amb un nombre major d'eines conceptuals i metodològiques que les que s'hi han emprat fins ara.

Per fer-ho, vull començar resumint els conceptes teòrics bàsics a partir dels quals s'han interpretat els resultats d'aquest treball. Encara que no es tracta d'una exposició detallada, la meua intenció és elaborar una declaració dels principis que donen sentit als resultats d'aquesta investigació. El concepte central que dona títol a aquest treball —*acció col·lectiva femenina*—, ha estat definit a partir de les contribucions dels dos grups teòrics que més han reflexionat al voltant d'aquest tema en els darrers anys. Em refereixo, d'una banda, a alguns representants de les anomenades *teories de la mobilització de recursos*, desenvolupades fonamentalment als EUA i, d'una altra, a certs sociòlegs europeus crítics amb aquest model, especialment Alberto Melucci.

D'acord amb les conclusions de Charles Tilly, com a representant dels primers, entenc *acció col·lectiva* com a tota actuació empresa per grups units rere una sèrie

³ José Álvarez Junco i Manuel Pérez Ledesma: «Historia del movimiento obrero, ¿una segunda ruptura?», *Revista de Occidente*, 12 (1982), pp. 29-30.

⁴ Mary Nash: «Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España», *Historia Social*, 20 (1994), pp. 153-158. M. Pilar Salomón Cheliz: «Mujeres, religión y anticlericalismo en la España contemporánea: ¿para cuándo una historia desde la perspectiva de género?», dins *El Siglo XX: Balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Fundación Cañada Blanch, València, 2000, p. 238, fa la mateixa reflexió per explicar la falta d'atenció de la primera historiografia feminista envers les qüestions relacionades amb la religió. També Susanna Tavera: «Historia de las mujeres y de las relaciones de género: ¿una historia social alternativa?», dins Santiago Castillo i Roberto Fernández (coords.): *Historia social y ciencias sociales. Actas del IV Congreso de Historia Social de España*, Milenio, Lleida, 2001, p. 186.

d'interessos comuns, que troben una oportunitat per actuar aplicant un conjunt de recursos enfront d'altres grups antagonics, o del Govern, que tenen el poder sobre la qüestió objecte de disputa. Sidney Tarrow, per la seva banda, defineix *accions col·lectives contencioses* com aquelles empreses per grups amb objectius comuns, sense accés normalitzat a les institucions, que demanden reivindicacions noves o no acceptades i actuen de tal forma que representen una amenaça per a tercers o per a les autoritats. D'altra banda, Rod Aya defineix *acció col·lectiva de confrontació* com qualsevol «acció que la gent emprèn (en contra d'una altra gent) per assolir objectius comuns», si bé aclareix que només es considerarà com a *protesta* si «s'emprèn per evitar injustícies». ⁵ Els dos primers subratllen en les seves definicions els recursos per a l'acció i les oportunitats polítiques, amb el pressupòsit que el malestar és una qüestió inherent a totes les societats. Cap d'ells no es qüestiona com arriben a constituir-se els grups, ni de quina forma van precisant i modificant els objectius i les formes d'actuació, sinó que analitzen l'acció col·lectiva com un *fet*, i neguen el seu caràcter de procés. ⁶

Alberto Melucci, tanmateix, proposa una definició alternativa en què l'*acció col·lectiva* no és un fenomen unitari, producte exclusiu de les condicions estructurals i de certs valors o creences individuals coincidents. Perquè l'acció col·lectiva tingui lloc, cal que els seus protagonistes siguin capaços de definir-se ells mateixos i els seus objectius comuns, en un procés que requereix la interacció entre diverses persones i que es renegocia constantment. Es tracta d'emprendre l'anàlisi del nivell intermedi que se situa entre les condicions estructurals i l'elecció individual, és a dir, la construcció d'identitats col·lectives. ⁷

Doncs bé, a partir d'aquestes dues definicions, considero *acció col·lectiva femenina* tota aquella que és desplegada per grups de dones unides en virtut d'unes identitats construïdes en comú, que plantegen reivindicacions noves o no acceptades, emprant totes les estratègies que tenen a l'abast enfront de les autoritats o d'altres grups, com a resultat d'un procés continu de negociació entre les seves

⁵ Charles Tilly: *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill, Nova York, 1978, pp. 6-7; Sidney Tarrow: *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*, Alianza Editorial, Madrid, 2004, p. 24; Rod Aya: «La protesta como política: generalización y explicación en sociología histórica», *Política y Sociedad*, 18 (gener-abril 1995), p. 107. L'aplicació d'aquests marcs conceptuals per als fenòmens d'acció col·lectiva a Espanya, als treballs de Sandra Souto: «Y ¿Madrid? ¿Qué hace Madrid?» *Movimiento revolucionario y acción colectiva (1933-1936)*, Siglo XXI, Madrid, 2004.

⁶ La primera observació és ben coneguda entre els sociòlegs dedicats a l'anàlisi de l'acció col·lectiva i els autors són conscients de la rellevància que atorguen a aquests aspectes. Es poden trobar comentaris en aquest sentit a tota la bibliografia especialitzada: Jesús Casquete: *Política, Cultura y movimientos sociales*, Bakeaz, Bilbao, 1998, pp. 63-64, o Manuel Pérez Ledesma: «'Cuando lleguen los días de la cólera'. (Movimientos sociales, teoría e historia)», dins José M. Sánchez Nistal, Massimo Montanari, Emiliano Fernández i altres: *Problemas actuales de la historia: terceras jornadas de estudios históricos*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1993, p. 170. L'últim comentari és d'Alberto Melucci: «Asumir un compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales», *Zona Abierta*, 69 (1994), p. 166.

⁷ Alberto Melucci: «Asumir...», cit., pp. 157-160 i 167-177.

adherents. Aquests grups actuarien en un moment en què s'amplien les oportunitats polítiques i compten amb recursos suficients per a l'acció. A més a més, les dones objecte d'aquesta investigació estaven excloses de les vies normalitzades de participació política, ja que no tenien drets en aquest camp. D'altra banda, puc dir que les dites activitats representaran una amenaça a l'ordre social o polític establert, a causa del repertori emprat per a la seva consecució, al contingut de les seves demandes, o bé a ambdós elements al mateix temps. En funció d'aquest darrer tret, defenso una proposta de classificació d'aquestes accions com a *parcialment transgressores* o *revolucionàries* respecte al model de gènere vigent.

Aquesta definició determina la inclusió com a objecte d'estudi, en primer lloc, dels sindicats femenins i dels grups de dones que van formar una secció de certs partits polítics. Però, també, de col·lectius femenins que van militar a sindicats i partits polítics mixtos en la seva composició per sexes, mobilitzades a partir d'elements identitaris diversos, que incloguessin una apel·lació particular a la seva condició de «dones», és a dir, a la seva identitat de gènere. En segon lloc, les vagues convocades per grups de treballadores, no necessàriament emmarcades dins d'algun sindicat, són també objecte de la meua atenció, com també les manifestacions més o menys espontànies per qüestions relacionades amb el consum, la guerra, el mercat de treball..., tinguin un teixit associatiu al darrere o no. Al capdavant, la pista per a l'estudi de l'acció col·lectiva femenina en el període, la proporcionen les accions visibles, les activitats dels grups en el seu moment àlgid de compareixença pública. Tanmateix, això no determinarà un estudi centrat en l'acció col·lectiva en si, en el seu moment d'apogeu, sinó que, incorporant els suggeriments d'Alberto Melucci, també m'interessaré a rastrejar els processos de formació dels col·lectius que protestaven.

D'altra banda, cal reconèixer que he volgut deixar fora dels límits d'aquesta investigació les activitats de certs grups integrats per dones de les classes acomodades —aristòcrates, la majoria—, dedicades a la beneficència i l'atenció a les classes més humils, com el Comité Femenino de Higiene Popular, l'Asociación de Caridad Escolar, la Junta de Señoras para la Doctrina de Nuestra Señora de la Piedad..., ja que no poden considerar-se com un exemple d'acció col·lectiva femenina per diversos motius. Per començar, aquestes dones formaven part de les minories que exercien el poder als camps social i polític, encara que fóra als *marges*, per la seva condició de dones.⁸ A més, es tractava de col·lectius que no van plantejar pas reivindicacions noves o no acceptades als grups que controlaven el poder. Més aviat al contrari. Entenc que l'acció de la beneficència i la caritat consisteix en una tasca retroalimentadora del sistema social i polític, que cerca el manteniment de l'ordre vigent, herència d'èpoques anteriors. A canvi

⁸ Els conceptes de *camp* i *marge*, segons les definicions de Pierre Bourdieu: *Razones prácticas, sobre la teoría de la acción*, Anagrama, Barcelona, 1997, i Pierre Bourdieu: *La dominación masculina*, Anagrama, Barcelona, 2000.

de prebendes en forma d'aliments, roba o altres béns, s'imposava l'observança de certes normes d'ordre moral o consuetudinari, sota l'autoritat del catolicisme o del científisme higienista, tan de moda en l'època. A més a més, anaven dirigides indistintament a homes, dones, nens i nenes amb recursos escassos, i no específicament a la població femenina. Finalment, aquestes accions tenien un caràcter maternalista i assistencial. No es preocupaven pas de modificar la situació de les treballadores al terreny laboral, dels drets civils o de les estratègies quotidianes que n'asseguessin la subsistència. Les accions puntuals per frenar reformes legislatives que modificaven l'ordre social vigent empreses per les representants d'aquests grups tampoc no són considerades aquí accions col·lectives, fonamentalment perquè no s'oposen a l'ordre establert sinó que tracten de mantenir-lo. En tot cas, faré al·lusió a la seva tasca en relació amb les crítiques que hi van formular les afiliades d'altres col·lectius femenins d'objectius ben diferents.

Les iniciatives empreses exclusivament en favor de l'educació i la formació de les dones del Madrid de l'inici de segle, desborden també els objectius d'aquesta investigació. Efectivament, l'accés a tots els nivells de l'educació constitueix un dret que fou un dels primers objectius dels qui van pretendre millorar la situació de les dones al país. Però, aquestes iniciatives arranquen més aviat de les darreres dècades del segle XIX. A l'altura de 1910, les dones ja podien cursar estudis bàsics, mitjans i superiors segons la llei, per la qual cosa es tractava d'una prerrogativa ja obtinguda. Una altra qüestió és que les que franquejaven el llindar de la universitat s'hi topeessin amb més o menys dificultats. Com que es tracta d'un dret conquerit, no m'ocuparé sistemàticament de les iniciatives empreses en favor de l'educació de les dones. Tanmateix, en aquesta investigació s'analitzen moltes de les activitats que, en aquest sentit, van organitzar els grups estudiats, dintre la seva lògica de funcionament i perseguint objectius molt més amplis que l'augment del nivell cultural de les treballadores.

Tampoc no s'ha documentat de forma directa la trajectòria d'Acción Católica de la Mujer ni les experiències de les dones en lògies maçòniques madrilenyes. La lectura i recent publicació de les tesis dedicades al seu estudi ens ha permès conèixer-les en profunditat.⁹

Finalment, m'agradaria puntualitzar que és cert que l'experiència en l'acció col·lectiva per a les dones es remunta molt més enllà de l'anomenada *edat contemporània*, especialment pel que fa a totes les protestes que tenen a veure amb la subsistència. Però el que aquí es pretén és trobar els inicis de les protestes col·lectives nascudes de motivacions més variades, com ara són les reivindicacions laborals, de drets polítics, etc. Si bé no es perd pas l'interès o es menystenen aquelles altres que s'arrelen en èpoques anteriors. Al contrari, defenso una

⁹ Inmaculada Blasco: *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2003. M. José Lacalzada: *Mujeres en masonería*, Clavell-Cultura, Barcelona, 2006; Natividad Ortíz: *Las mujeres en la masonería*, Universidad de Málaga, Màlaga, 2005.

valoració que destaquí la seva dimensió com a experiència d'aprenentatge de la ciutadania en una societat que no reconeixia aquesta condició per a les dones. Aquí coincideixo amb els arguments defensats per Pamela Beth Radcliff quan considera els motins de consums del període estudiat com una forma capital d'acció política per a les dones de les classes humils i que, mitjançant el seu ús, van tenir un paper directe i fonamental al llarg d'aquests anys. Han de ser considerades, per tant, com a protagonistes de la vida política de la Modernitat, atès que van adaptar aquestes formes de protesta ben conegudes a les noves normes implantades per la política de masses que inaugurarà el segle XX. El panorama de la protesta social resulta així més complex, ja que barreja l'àmbit domèstic i el públic en les seves accions col·lectives.¹⁰ En realitat, s'intenta documentar i interpretar el procés d'incorporació de noves demandes i d'un nou repertori d'acció col·lectiva, que es van sumar als ja coneguts i desenvolupats amb ocasió de les protestes de consums que, com he dit, també seran analitzades.

Per tant, i d'acord amb tot l'anterior, els objectius d'aquesta investigació consisteixen a documentar i interpretar les diferents experiències d'acció col·lectiva femenina al Madrid del primer terç del segle XX. És a dir, en síntesi, es tracta d'investigar sobre l'origen dels grups i de les seves integrants, les identitats col·lectives, els interessos, les estratègies emprades, les formes d'organització i la capacitat de mobilització de recursos, l'estructura d'oportunitats polítiques enmig de la qual van actuar i els resultats de les accions que hi van protagonitzar.

Les preguntes plantejades en relació amb tots aquests elements són nombroses: com es conformaven les *xarxes submergides* que integraven aquests grups de dones? De quins elements es van anar component les identitats col·lectives que hi van entrar en joc? Quines van ser les causes del descontent d'aquests grups? Com es van fer compatibles les demandes coherents amb els rols de gènere dominants amb d'altres encaminades a modificar l'*statu quo*? Amb quins recursos comptaven? Quin repertori d'acció col·lectiva van desplegar? Hi ha novetats respecte a les demandes i les accions empreses per les dones en èpoques anteriors? Quines condicions en van fer possible el desenvolupament enmig de la conjuntura històrica del primer terç de segle a Espanya? Com podem interpretar les resistències a aquestes accions col·lectives de protesta? Com podem interpretar l'abstenció de determinats grups de dones respecte als grups mobilitzats?

A més a més, m'interessa analitzar, en la mesura que sigui possible a partir de les fonts de què disposem, els variats elements identitaris a partir dels quals les dones mobilitzades van donar suport a cada iniciativa o la van liderar. Com, a partir de les representacions ideals del que significava *ser una dona* en aquesta societat, unides a les pràctiques de vida de les dones, es van anar construint distintes iden-

¹⁰ Pamela Beth Radcliff: «Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain», dins Victoria Lorée Enders i Pamela Beth Radcliff: *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain*, State University of New York Press, Nova York, 1999, pp. 301-302.

titats col·lectives que es renegociaven i intervenien en les decisions d'actuar. Així, assumeixo els arguments de certes historiadores que, com Joan Scott, tot recollint les idees de Michel Foucault, defensen el caràcter construït i canviant de categories com *dones* i la necessitat d'historitzar-les. És a dir, es tracta de comprendre què significava en cada moment aquesta identitat com a *dona*, i això inclou continguts diferents en distintes èpoques o per part de distints subjectes,¹¹ però també la crítica a d'altres en el plantejament de les quals el discurs prima sobre l'experiència. Les dones protagonistes d'aquesta investigació van arribar a concebre el fet de ser *dones* i el que per a elles significava *ser feminista* de maneres ben diferents. En les seves experiències van intervenir les representacions culturals vigents i les seves pròpies pràctiques. Investigar sobre la interrelació entre ambdues, en la mesura que sigui possible, forma part dels meus objectius.

També es pretén determinar les possibles relacions de competència i/o col·laboració pels espais associatiu i reivindicatiu femenins entre les treballadores mobilitzades des de diferents esquemes culturals, ideològics i polítics. Vull tenir en compte les transferències establertes entre les protagonistes de cadascuna d'aquestes accions, procedents de sectors socials diversos. En primer lloc, la col·laboració interclassista que, malgrat que fou molt criticada per diversos sectors, va acabar convertint-se en una realitat entre determinats grups. I, en segon lloc, la rivalitat entre col·lectius amb diferents bases ideològiques que tractaren de convertir-se en els portaveus de les preocupacions fonamentals de la població femenina.

Un altre focus d'atenció per a aquest estudi són les reaccions que els dits episodis d'acció col·lectiva van provocar entre els seus contemporanis. Es tracta de reflectir el panorama d'opinions sorgit arran de l'inici de les campanyes de protesta, d'afiliació, les revoltes més o menys espontànies, entre altres qüestions, protagonitzades per les treballadores.

Finalment, es pretén suggerir una proposta interpretativa d'aquests processos de mobilització, que expliqui les causes del seu desenvolupament i de les seves particularitats dintre el context històric en què van tenir lloc.

A més, vull insistir en el fet que aquest treball s'emmarca en l'àmbit de la història social i, com aclareix el títol —*Acció col·lectiva femenina*—, s'agrupa amb dels estudis d'Història de les dones. I és així perquè, tot i que la historiografia escrita fins avui s'ha aproximat a l'estudi i l'anàlisi de la mobilització social i política dels espanyols, en la majoria dels casos prestava atenció exclusiva a les activitats exercides pels homes. És cert que s'han tractat d'una forma bastant minuciosa la història del moviment obrer, la integració progressiva de la població espanyola en les esferes de decisió política i les seves formes de protesta, entre altres aspectes. Però, en ben poques ocasions hi trobem alguna referència a les experiències

¹¹ Joan Scott: «Fantasy Echo: History and the Construction of Identity», *Critical Inquiry* 27 (2001), pp. 284-304, citat per Miguel Ángel Cabrera: «Lenguaje, experiencia e identidad. La contribución de Joan Scott a la renovación teórica de los estudios históricos», dins Cristina Borderías (ed.): *Joan Scott y las políticas de la historia*, Icaria, Barcelona, 2006, pp. 246-248.

femenines, anotades com a comentaris anecdòtics mancats d'una anàlisi en profunditat, que no representen veritables intents d'integració en una explicació de conjunt. Estudiar i proposar una visió de les societats d'altres temps sense comptar amb el fet que el seu esdevenir respon a la interacció entre tots els seus habitants, homes i dones, dóna com a resultat visions distorsionades i parcials. Així doncs, calia començar per omplir les llacunes de coneixement sobre les vivències de les dones en aquest àmbit. La pràctica inexistència de treballs previs dedicats a aquesta tasca, la convertia en una meta exigent i en un primer pas ineludible per poder mostrar una imatge més completa del passat. Per tant, els resultats d'aquest treball no ofereixen una visió de síntesi del conjunt de la societat pel que fa a l'acció col·lectiva en el període considerat.

Però, precisament pels motius exposats més amunt, encara que les protagonistes d'aquest estudi siguin les dones, no es perd de vista la seva relació, influència i intercanvis amb l'altra meitat de la població. Tractar d'estudiar només la situació de les dones sense relacionar-la amb què van viure els homes, dóna com a resultat estudis tan parcials com els empresos per la historiografia clàssica.¹² A més a més, es tracta d'aplicar una perspectiva que concreti en què consistia el sistema de relacions de gènere vigent en aquella època. És necessari no perdre de vista el significat que s'hi atribuïa al fet de ser *home* o *dona*, per poder entendre els comportaments i les experiències liderades per les protagonistes de les accions estudiades dintre el seu context. I és que la identitat es formula per oposició, és a dir, que expressa un contrast enfront d'una altra, ser *dona* enfront de ser *home*, amb continguts diferents segons la societat de què es tracti, però sempre com a oposats entre si.¹³

D'altra banda, l'estudi se circumscriu a la ciutat de Madrid que, malgrat que constitueix un marc espacial reduït, és també un àmbit susceptible al desenvolupament de processos d'acció col·lectiva a una velocitat més ràpida i amb més intensitat. Les ciutats constitueixen un pol d'atracció, desenvolupament i difusió d'idees i experiències noves. A més, Madrid era el centre de decisió política de la nació on es concentraven les seus de grans partits, sindicats, empreses, entitats bancàries, de la monarquia, etc. Per tant, era també seu de poder i de l'oposició a aquest poder. En tot cas, les conclusions de la investigació no pretenen ser en cap cas extensibles ni generalitzables a la resta del país en el mateix període, ni tan sols a nuclis urbans de desenvolupament semblant. L'objectiu és, més aviat, dur a terme un estudi que serveixi de model d'anàlisi, amb les reserves a què això obliga quant a la recerca de paral·lelismes i semblances.

¹² Segons Natalie Zemon Davies: «Women's History in Transition: The European Case», *Feminist Studies* 3 (hivern 1975-76), p. 90, citat per Joan W. Scott: «El Género: una categoría útil para el análisis histórico», dins James S. Amelang i Mary Nash (eds.): *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1990, pp. 24-25.

¹³ Joan Scott: «Feminismo e historia», *Hojas de Warmi* 8 (1997), pp. 109-121, citat per Miguel Ángel Cabrera: «Lenguaje...», cit., pp. 248-249.

El període estudiat, 1909–1931, comença en l'última fase de la Restauració, inclou la dictadura de Primo de Rivera i finalitza amb la proclamació de la Segona República. La data fixada per obrir-lo és 1909, un any especialment rellevant en la història de la protesta ciutadana de l'estat. La primera mobilització extraordinària de tropes des de 1898 va provocar una important reacció, reveladora del malestar que regnava entre la població, que no va quedar circumscrita a Barcelona. En 1909 trobem l'origen de les mobilitzacions femenines massives a la capital, que van incorporar continguts polítics diversos, des de les reivindicacions de consums ja habituals fins a la demanda de drets polítics ciutadans, com el vot. El repertori d'acció col·lectiva femenina desenvolupat al llarg de l'Antic Règim, es va veure ampliat i enriquit al llarg d'aquesta fase, que pot ser considerada com una autèntica escola de ciutadania femenina.

En alguns casos, els resultats d'aquesta investigació es remuntaran a anys anteriors. Així, l'estudi sobre l'Agrupació Femenina Socialista Madrilenya (AFSM) —el col·lectiu més llarg i actiu d'entre tots els considerats— comença el 1906, l'any de la seva creació.

La data que posa fi a aquest treball correspon al 14 d'abril de 1931, amb l'estrena del nou règim polític. La Segona República inaugurarà una etapa més ben coneguda pel que fa a la mobilització femenina i obrí l'interrogant originari d'aquesta investigació.

2. HIPÒTESI DE PARTIDA

Després d'haver pres contacte amb part de la bibliografia i, sobretot, una vegada realitzat el treball d'investigació de Tercer Cicle que he citat, partia de la impressió que els nivells de mobilització i demanda política entre les dones eren escassament significatius, quantitativament parlant, en relació amb el total de la població femenina resident a la capital. Quan vaig iniciar la investigació suposava que, a més de les protestes relacionades amb les subsistències en forma de motins i assalts protagonitzades per les dones en els segles anteriors, les noves demandes i repertoris d'acció col·lectiva, així com les identitats que entraven en joc a l'hora de conformar grups, objectius i estratègies per a l'acció durant la Segona República, devien tenir antecedents significatius en les dècades anteriors. El fet que les dones no tinguessin accés a les vies d'expressió política establertes, resumides en la capacitat de dret al vot, van convertir les diverses formes d'acció col·lectiva femenina en una manera d'expressar les seves opinions i demandes per altres mitjans.¹⁴

A més, la formulació mateixa d'aquestes accions col·lectives femenines suposava un desafiament al sistema polític sobre el qual s'erigia el règim en quies-

¹⁴ Rod Aya: «La protesta...», cit., pp. 107-113.

ció en cada moment. En tots els casos que es tracten en aquesta investigació, a les dones se'ls negava el dret de participar en l'àmbit de la presa de decisions i l'exercici del poder. El plantejament de demandes per mitjà d'estratègies posades en pràctica a l'arena pública, constituïria un atemptat contra les bases d'aquest mateix sistema per tal com trencava la norma vigent que estipulava una divisió d'espais i rols en funció del sexe. Aquestes protestes enteses com a experiència en la pràctica política, assentarien les bases per a una modificació d'aquest sistema, independentment dels seus continguts. Així doncs, l'època triada suposaria una conjuntura fonamental per a l'estudi dels canvis en el sistema de gènere al llarg de la història d'Espanya.

Aquesta experiència prèvia degué integrar pràctiques molt diverses, en funció dels grups i els objectius que aquests perseguïssin; no es pot parlar d'una homogeneïtat dins de les protestes empreses per les dones referent a cap d'aquests elements. Les preocupacions i demandes exposades, així com les formes de fer-ho, és a dir, les estratègies per a l'acció, depenien del conjunt de valors i normes des d'on cada grup plantejava les reivindicacions. Tots els espais en què es desenvolupaven les vides de les dones (l'àmbit domèstic entorn de la família, el veïnat, l'església, els llocs de treball...) són llocs de politització i socialització, així com de construcció i transmissió d'identitats.¹⁵ En aquests espais, les dones també desplegaven certes visions crítiques de la seva situació en la societat, donant forma a un conjunt de demandes i articulants grups que es convertiran en els protagonistes de les accions col·lectives estudiades.

Els seus objectius se centrarien, en el cas de les assalariades, en demandes per millorar les condicions en l'exercici dels seus treballs i les obligacions associades als seus rols d'esposes i mares. Aquestes reivindicacions es canalitzarien, en primer lloc, per mitjà d'algunes societats d'ofici amb seu a la Casa del Poble i poc després, des de la dècada de 1910, a través del sindicalisme catòlic. D'aleshores ençà s'iniciaria una lluita entre el sindicalisme de classe i el *groc*, amb la finalitat de convertir-se en els portaveus de les demandes de les dones, no sols com a treballadores, sinó també en altres aspectes. Però, a més d'aquests, sorgiran altres grups les reivindicacions dels quals plantejaran una crítica decidida contra el sistema de gènere, sol·licitant l'autonomia per a les dones. Aquests continguts estaran presents en grups formats amb altres objectius de partida, així com en col·lectius nascuts específicament per treballar amb aquesta finalitat.¹⁶

¹⁵ Ana Aguado: «Las relaciones de género y la nueva Historia Social. Identidad social y prácticas culturales», dins *El Siglo XX: Balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Fundació Cañada Blanch, València, 2000, p. 163; M. Pilar Salomón Cheliz: «Mujeres, religión y anticlericalismo en la España contemporánea: ¿para cuándo una historia desde la perspectiva de género?», dins *El Siglo XX:...*, p. 243; Miren Llona: «Género e identidad de clase. La construcción de la clase obrera vizcaína durante el primer tercio del siglo XX», *Historia Social*, 54 (2006), p. 102.

¹⁶ Concha Fagoaga: *La voz y el voto de las mujeres. El sufragismo en España, 1877-1931*, Icaria, Barcelona, 1985.

A més a més, la formació de grups de dones que van coincidir a preocupar-se de la seva situació en el món del treball remunerat, d'una banda, o dels seus drets i obligacions que recollia la normativa legal vigent en l'època, constituïria una fita significativa dins d'un procés que es desenvolupa en un lapse més prolongat de temps. Ja en el passat comptàvem amb exemples de figures femenines que s'havien qüestionat la seva situació dins de la societat del seu temps i que havien optat per alternatives rupturistes amb les actituds esperades en una dona. Però és en aquests anys, el primer terç del segle XX, quan es van gestar en el nostre país grups reivindicatius, integrats per un nombre relativament considerable de partidàries, sense precedents en el passat. És a dir, fou aleshores quan aquest procés col·lectiu d'autoreflexió, d'identificació d'una sèrie de motius per a la insatisfacció i la decisió d'actuar, afectaria un conjunt relativament nombrós de dones, suficient per marcar un abans i un després en la història de l'acció col·lectiva femenina. L'explicació d'un fenomen d'aquest tipus troba sentit en la conjunció d'una sèrie d'elements com ara són els canvis en les relacions estructurals entorn de les quals es construeix la identitat de les dones a partir de la Modernitat —especialment, la individualitat—¹⁷ i la disponibilitat d'una sèrie de recursos i oportunitats polítiques per a l'acció.

Però aquest procés no constituïria un fet diferencial o exclusiu de les espanyoles, sinó que es troba inserit dins un context històric que afecta moltes nacions europees i d'altres països, com els EUA. Així, podem trobar grups que plantejaven reivindicacions amb continguts similars i, fins i tot, que van desenvolupar estratègies semblants a Anglaterra, França, Alemanya, Àustria, entre altres estats. L'existència de possibles contactes entre les espanyoles i altres europees era també una de les nostres hipòtesis de partida, en un moment en què es multiplicaven els llaços internacionals de tota mena de grups.

¹⁷ Tota la reflexió que s'exposa en aquest paràgraf resumeix part de les conclusions dels treballs d'Almudena Hernando Gonzalo sobre els processos de construcció de la identitat, la síntesi del qual es pot trobar a Almudena Hernando: *Arqueología de la identidad*, Akal, Madrid, 2002. També és interessant consultar: Almudena Hernando: «Factores estructurales asociados a la identidad de género femenina. La no-inocencia de una construcción socio-cultural», dins Almudena Hernando (coord.): *La construcción de la subjetividad femenina*, Instituto de Investigaciones Feministas, UCM, Madrid, 2000, pp. 102-103. Almudena Hernando: «Poder, individualidad e identidad de género femenina», dins Almudena Hernando (coord.): *¿Desean las mujeres el poder?*, Minerva, Madrid, 2003, pp. 73-136. Almudena Hernando «Hombres del tiempo y mujeres del espacio: individualidad, poder e identidades de género», *Arqueología Espacial*, 22 (2000), pp. 26-27. Almudena Hernando: «¿Por qué la historia no ha valorado las actividades de mantenimiento?», *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi*, 24-26 de novembre de 2005, *Treballs d'Arqueología*, 11 (2005), pp. 115-133. Almudena Hernando: «¿Por qué hablar de la subjetividad femenina?», dins Almudena Hernando (coord.): *La construcción...*, cit., pp. 9-11. La idea que els moviments de dones son un fenomen modern també apareix a: Maxine Molyneux: *Movimientos de mujeres en América Latina. Estudio teórico comparado*, Cátedra, Madrid, 2003, pp. 221-223.

3. FONTS DOCUMENTALS PER A L'ESTUDI DE L'ACCIÓ COL·LECTIVA FEMENINA AL MADRID DEL PRIMER TERÇ DE SEGLE

La localització de fons documentals relatius a les experiències de l'acció col·lectiva femenina per al Madrid del primer terç del segle XX, ha estat una tasca complicada i de resultats agredolços. Per començar, cal dir que les pràctiques i processos que es pretenia documentar constituïen, majoritàriament, activitats inusuals i rupturistes amb les formes de vida assignats a les dones en l'Espanya de l'època. És a dir, d'una banda, van afectar sectors reduïts en relació amb el conjunt de la població femenina de la capital. I, d'una altra, suposaven un repte contra les normes que regien els comportaments esperats en les dones.

Per a l'elaboració d'aquest treball s'han consultat un gran nombre d'arxius, públics i privats, amb resultats diversos pel que fa a la localització de documents d'interès. Si bé cal dir que uns quants han revelat dades molt rellevants per conèixer la situació de les treballadores i les seves demandes en el Madrid del primer terç, cosa que ha suposat, en molts casos, la primera aproximació a aquestes fonts fins ara inèdites o escassament manejades pels historiadors i les historiadors. En altres, els resultats han estat més limitats a causa de la inexistència de documentació, destruïda o perduda.

A l'hora de localitzar dades sobre els processos d'acció col·lectiva femenina vaig haver-ne de tenir en compte el caràcter que, en síntesi, podia ser informal, espontani i sense teixit associatiu, o bé organitzat i dotat d'estructura societària, regles de funcionament i d'actuació. La forma de cercar-les, doncs, requeria emprar diverses estratègies i seleccionar fonts de distints tipus. La línia d'investigació centrada a recuperar informació sobre les agrupacions integrades per dones, em va portar a tractar de localitzar la documentació referida al Registre d'Associacions que, entre els anys 2002-2003, havia tractat de trobar sense èxit.¹⁸ Finalment, vaig poder consultar aquests llibres, que ofereixen dades molt interessants per reconstruir la història del moviment associatiu del principi del segle XX.

La trajectòria de les diverses societats en què van prendre part les treballadores fou seguida a través dels fons de l'Arxiu General de la Guerra Civil de Salamanca, la Fundació Pablo Iglesias, l'Arxiu del PCE, l'arxiu personal d'Elisa Soriano,¹⁹ l'Institut Internacional d'Història Social d'Amsterdam (International Instituut voor Sociale Geschiedenis). Cal dir que aquesta és la primera vegada que es realitza un estudi en profunditat de la documentació referida al Grup Femení Socialista de Madrid, que només ha estat citat de passada fins ara en algunes obres especialitzades.²⁰ Encara que no és ni de bon tros l'única de les or-

¹⁸ Marta del Moral Vargas: *La movilización política...*, cit.

¹⁹ Consultat per primera vegada per la Dra. Concha Fagoaga per a l'elaboració de la seva tesi: Concha Fagoaga: *La voz y...*, cit.

²⁰ La primera a fer-ne esment és Mary Nash a *Mujer y movimiento obrero en España, 1931-1939*, Fontamara, Barcelona, 1981, pp. 143-144.

ganitzacions estudiades, és cert que la seva trajectòria representa una part molt important de la meua investigació, i que s'estén al llarg de quasi tot el període considerat (1906–1927).

Una altra de les fonts destacades per a l'elaboració d'aquest treball han estat els padrons d'habitants de l'Ajuntament de Madrid que, creuats amb els registres de sòcies, ofereixen enormes possibilitats d'anàlisi, com ara la dispersió de les militants als barris i districtes de la ciutat, el seu origen geogràfic, les xarxes de sociabilitat i parentiu, ocupacions, models familiars, etc.

Quant a la documentació relacionada amb els actes de caràcter espontani, mancats de suport corporatiu, en origen semblava impossible de localitzar entre els papers d'arxiu. La condició de Madrid com a capital de l'estat, on residia la seu del govern i del Ministeri de Governació, va impossibilitar l'existència dels habituals telegrams enviats pels governadors civils d'altres regions al ministre a Madrid, en què es detallessin les alteracions de l'ordre públic esdevingudes als municipis de la seva jurisdicció. Així, aparentment, les manifestacions, els motins i altres actes més o menys improvisats només deixaven després darrere seu possibles comentaris dels cronistes del moment. Tanmateix, la localització dels expedients de les recluses de la presó de dones entre 1917 i 1931, conservats a la presó de Yserías de Madrid, sota el rètol «Arxivo Victoria Kent» va fer possible conèixer els expedients de les detingudes des de 1917, sense que sapiguem què va passar amb la documentació referida als anys anteriors.²¹ La recerca dels processos judicials va continuar al Centre de Documentació Històric Militar i en l'Arxiu General de l'Administració (AGA). D'altra banda, les actes de les reunions del ple de l'Ajuntament de Madrid i de la Comissió permanent conservades a l'Arxiu de la Villa de Madrid s'ocupen d'algunes de les protestes que van esclatar a la capital.

En segon lloc, s'ha tingut en compte la premsa, encara que sotmesa a una anàlisi crítica. Per norma general, aquesta ometia les reunions, activitats i iniciatives de les treballadores de la ciutat. La seva mirada tendia més a destacar els esdeveniments de la vida política, nacional i internacional, o els enfrontaments en el terreny laboral entre patrons i obrers, però quasi sempre homes. Només els òrgans d'expressió que tenien vincles ideològics amb algun dels grups femenins es feien ressò entre les seves pàgines de les reunions i els projectes d'aquests. En tot cas, aquestes breus ressenyes solien ocupar els marges de les contraportades, de manera que hi quedava representada de forma simbòlica la seva posició en l'imaginari d'aquells que exercien el poder en cada *camp* de la societat (els partits, el govern,...).²² Però, malgrat les seves limitacions, la premsa ha constituït

²¹ N'ha estat possible la localització gràcies a un company dedicat a la investigació de les preses de la República i el franquisme, Fernando Hernández Holgado que ha publicat diversos treballs sobre aquest període. Vegeu, per exemple, F. Hernández Holgado: *Mujeres encarceladas: la prisión de Ventas: de la República al Franquismo, 1931-1941*, Marcial Pons, Madrid, 2003.

²² Pierre Bourdieu: *Razones prácticas...*, cit.

una font d'informació important a l'hora de fer llum sobre el tema d'investigació que ens ocupa. La suma de les petites notícies, que amb motiu de les grans mobilitzacions es van convertir en textos més detallats i extensos, ha constituït un fil conductor molt útil en el procés de recerca documental.

He revisat els grans diaris de tiratge nacional de diferents tendències ideològiques, com *ABC*, *El Debate*, *El Heraldo de Madrid*, *El País*, *El Sol*... D'altra banda, he repassat diverses publicacions afins al partit obrer de més significació a la capital entre les classes treballadores: *La Lucha de Clases*, *Vida Socialista*, *La Revista Socialista*, *Acción Socialista*, *Renovación* i *El Socialista*. Els òrgans de premsa dels comunistes (*La Antorcha*, *El Comunista*) informen dels rols de les dones dintre els seus col·lectius. A més, les publicacions catòliques com *La Revista Católica de cuestiones sociales*, *La Revista Social Hispanoamericana*, *La Paz social*, *El Debate*... i la premsa sindical catòlica —*La Mujer y el Trabajo*—, informen del naixement del sindicat catòlic femení de la Immaculada i els seus intents per bloquejar el sindicalisme de classe. *La Voz de la Mujer*, *Mundo Femenino*... acompleixen la mateixa funció a l'hora de documentar les iniciatives dels grups sufragistes i hi hem d'afegir *El Pensamiento Femenino*, el periòdic sufragista dirigit per Benita Asas Manterola, que no s'havia pogut consultar fins ara ja que no es conserva a les hemeroteques públiques, però que resulta fonamental per documentar l'activitat de les sufragistes espanyoles.²³ La premsa de *successos*, per la seva banda —*La Semana Ilustrada*, *Los Sucesos*— i la premsa gràfica —*Mundo Gráfico*— aporta instantànies d'algunes de les accions protagonitzades per les treballadores de la capital.

Els butlletins i publicacions de les societats d'ofici i de diversos col·lectius de treballadors, que ja han estat enumerades en alguns casos, ens apropen al dia de cada dia dels obrers i les obreres de la capital: treballadors de correus i telègrafs —*El Telegrafista español*, *El Heraldo de la Posta*, *El Electricista*...—, de l'agulla —*La Mujer y el Trabajo*—, de l'Ajuntament... Finalment, les publicacions oficials de l'Institut de Reformas Sociales, entre les quals destaquen les *Estadísticas de huelgas* i el *Boletín*, així com certes obres destinades a analitzar alguns aspectes del món del treball en l'Espanya de l'època, completen part del panorama de la mobilització laboral.

Una altra de les fonts que ha servit per documentar certs aspectes d'aquesta investigació, han estat les obres escrites pels testimonis de l'època i per les protagonistes d'alguns dels processos objecte d'aquest treball. Dins d'aquest grup trobem treballs de caràcter molt variat, des dels assaigs amb ingredients de memòria —*El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, de Clara Campoamor—, enquestes de premsa publicades com a llibres —*La mujer moderna*, de Gregorio Martínez Sierra—, obres amb fins adoctrinadors —*Feminismo socialista*, de María Cambrils, *Sindicatos católicos y sindicatos revolucionarios*, de Juan A. Mella—, d'assaig —*La mujer*

²³ *El Pensamiento Femenino* s'ha pogut consultar gràcies a la Dra. Concha Fagoaga, que m'ha facilitat els exemplars del seu arxiu personal.

y la política española, de José Francos Rodríguez; *La condición social de la mujer en España*, de Margarita Nelken—, de denuncia social —*La obrera de la aguja*, de J. González de Castro—, etc. La legislació vigent aleshores i els informes oficials elaborats des de l'administració completen aquest apartat —*La Memoria acerca del estado de la industria en la provincia de Madrid en 1905*, els censos de població de l'Instituto Geográfico y Estadístico, les estadístiques de salaris i jornades de treball del Ministeri de Treball, la classificació d'indústries i professions de l'IRS, les estadístiques de vagues de l'IRS.

Les relacions socials, en tots els aspectes, però també les qüestions de la vida material són tractades de forma impecable i amb tots els detalls pels autors realistes —*La lucha por la vida*, de Pío Baroja; *La forja de un rebelde*, d'Arturo Barea; *La horda*, de Blasco Ibáñez, o les novel·les de Felipe Trigo.

Finalment, vull destacar la importància que han tingut les imatges en l'elaboració d'aquest treball (fotografies, caricatures, il·lustracions...), ja que han constituït una font única i enormement reveladora a l'hora de contrastar les notícies de premsa sobre les accions de protesta de les treballadores madrilenyes. Els fons fotogràfics de la Prensa Gráfica Española de l'AGA, la col·lecció dels estudis fotogràfics d'Alfonso, les imatges de l'Arxiu Postal i Telegràfic, entre d'altres.

4. CONCLUSIONS

Per finalitzar, m'agradaria presentar de forma molt esquemàtica alguns dels fenòmens objecte d'aquesta investigació que ofereixin una imatge del que prentenc analitzar-hi. Com ja he explicat més amunt, l'objectiu és estudiar tot un conjunt d'experiències d'acció col·lectiva femenina en la seva diversitat de finalitats, protagonistes, estratègies, desenvolupament, etc. Així com valorar-les en el sentit més ampli del terme, és a dir, no sols investigar-les, sinó reconèixer la seva riquesa i les seves aportacions a l'experiència ciutadana de la població femenina que, al mateix temps, acaben sent una contribució a l'experiència ciutadana del conjunt de la població.

Per fer-ho, he desenvolupat una proposta de classificació que persegueix un doble objectiu. D'una banda, tracta de palesar aquesta diversitat que les caracteritzava establint dos grans categories que pretenen constituir un punt de partida per diferenciar unes accions d'altres sense caure en visions dualistes. D'altra banda, aquesta taxonomia cobreix l'objectiu de revalorar les dites accions dins el panorama més ampli de la història de l'acció col·lectiva i els moviments ciutadans. Es compon de tres elements d'anàlisi: la forma de reclamar les seves demandes, el contingut d'aquestes demandes i l'objectiu declarat que persegueixen a través de la formulació de les seves peticions. Les *accions parcialment transgressores* es refereixen a aquelles accions col·lectives femenines que trenquen amb el model de gènere hegemònic en la forma de plantejar la protesta, però que a causa

del contingut de les seves reivindicacions o dels objectius declarats com a finalitats, tracten de defensar aquest sistema. Al contrari, les *accions col·lectives revolucionàries*²⁴ alteren el panorama reivindicatiu i es dirigeixen a renegociar la base sobre la qual s'articula el sistema de gènere, el *contracte sexual*.²⁵

Així, aquesta proposta vindria a rescatar aquestes *accions parcialment transgressores* i a reconèixer-les com a experiències significatives en la construcció de la ciutadania democràtica femenina. Però, al mateix temps, s'interessaria a tenir en compte el seu caràcter afí al sistema de gènere vigent, defensor de prerrogatives coincidents amb la *consciència femenina*, tractant de no perdre la perspectiva i així no confondre les defensores del sistema de gènere amb les que s'hi van revelar frontalment.²⁶

D'altra banda, aquesta classificació no es queda en l'examen dels continguts i els fins declarats de les reivindicacions ja que, si fos així, no aportaria res de nou.²⁷ En realitat, es tracta de combinar tres elements característics de l'acció col·

²⁴ *Revolucionària* fa al·lusió a la seva accepció com a transferència de poder. Es tracta d'accions que pretenen modificar el repartiment de poder en la societat. Al seu torn, en aquesta definició entenc el *poder* com a «l'expressió d'una possibilitat particularment gran d'influir sobre l'autodirecció d'altres persones i de participar en la determinació del seu destí». Sols les *accions revolucionàries* persegueixen com a objectiu una redistribució del poder dintre de la societat, segons la qual, les dones, que no en tenen, reivindiquen la facultat de controlar els mitjans que asseguren la seva subsistència, de forma autònoma i independent respecte als homes. Eric J. Hobsbawm: «La Revolución», dins Roy Porter i Mikulas Feich (eds.): *La revolución en la historia*, Crítica, Barcelona, 1990, p. 23; Charles Tilly: *Las revoluciones europeas, 1492-1992*, Barcelona, Crítica, 1993; Rod Aya: «La protesta como política: generalización y explicación en sociología histórica», *Política y Sociedad*, 18 (gener-abril 1995), p. 112, nota 3. Sobre el «poder»: Norbert Elias: *La sociedad de los individuos*, Península, Barcelona, 1990, p. 72, citat per Almudena Hernando: «Poder...», cit., p. 88.

²⁵ Carol Pateman: *El contrato sexual*, Anthropos, Barcelona, 1995, citat per Mary Nash: «Experiencia...», cit., p. 158, nota 26, en la versió anglesa original.

²⁶ En els darrers anys, moltes historiadores han insistit en la necessitat de rescatar tota una sèrie d'experiències protagonitzades per les dones que, per no formar part del moviment sufragista, van quedar relegades a un segon pla en les primeres investigacions sobre el passat de la població femenina. Mary Nash ha proposat la consideració del *feminisme* com un moviment plural que inclou múltiples formes de lluita i resistència, que no necessàriament s'ha d'analitzar com una oposició frontal contra el patriarcat. Es tractaria, més aviat, d'un «procés de renegociació dels termes del contracte social de gènere, és a dir, de modificació i de reajustament de les bases de dominació de gènere establertes en la societat»: Mary Nash: «Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España», *Historia Social*, 20 (1994), pp. 153-158. També M. Dolores Ramos: «Feminismo y acción colectiva en la España de la primera mitad del siglo XX», dins Manuel Ortiz Heras, David Ruiz González i Isidro Sánchez Sánchez (coords.): *Movimientos sociales y Estado en la España contemporánea*, Ediciones de la Universidad de Castilla la Mancha, Cuenca, 2001, p. 380. D'acord amb el contingut d'aquesta reflexió, que dóna valor a totes aquestes experiències, la meua proposta pretén diferenciar-les incidint en allò que les va convertir en alternatives excloents entre si, rivalitzant en la cerca de suports entre les dones de l'època.

²⁷ Per exemple, es podria identificar amb la classificació de *feminisme relacional/individualista* que incideix en els objectius de les accions. Karen Offen: «Definir el feminismo: un análisis histórico comparativo», *Historia Social*, 9 (1991), pp. 108-109. Des de la sociologia també s'ha formulat una proposta de classificació de l'acció col·lectiva femenina basada en el contingut de les reivindicacions plantejades per les dones, si bé amb una terminologia diferent. Es tracta de la distinció entre *interessos pràctics de gènere* i *interessos estratègics de gènere* de Maxine Molyneux: *Movimientos de...*, cit., pp.235-224.

lectiva per examinar el grau de ruptura de les experiències de protesta femenines: avaluar els continguts de les reivindicacions —la seva coherència o no amb el sistema de gènere vigent—, les seves intencions declarades —què en diuen les defensores sobre el que pretenen aconseguir-hi—²⁸ i, al mateix temps, les formes d'elevar aquesta protesta —si representen una ruptura respecte als comportaments esperats en les dones en virtut d'aquest sistema de gènere. D'aquesta argumentació es desprèn que és obligatori definir el sistema de gènere hegemònic en la societat objecte d'estudi, com a primer pas per determinar el grau de ruptura de les demandes i de les formes de protesta. A partir d'aquí cal analitzar cadascuna d'aquestes experiències examinant els elements assenyalats, els continguts, els fins declarats i les estratègies.

Com a exemple de les accions estudiades en aquesta tesi, es pot citar una de les campanyes més importants organitzades i protagonitzades per les dones del Madrid del principi del segle XX, que dóna una idea de la complexitat d'aquest tipus d'experiències. Es tracta dels actes promoguts per l'Agrupació Femenina Socialista amb el suport de la Joventut Socialista, contra la guerra del Marroc entre l'estiu i l'hivern de 1913, als quals es van unir les dones del col·lectiu republicà radical, Dames Roges.²⁹ L'objectiu era mobilitzar les dones, mares, germanes i esposes dels homes que eren enviats al front, per acabar amb la guerra imperialista del Marroc i amb la redempció que permetia defugir les obligacions militars als reclutes de les classes acomodades. Amb aquesta finalitat, van utilitzar la premsa, els pasquins, els mítings i les manifestacions tot conquerint les formes i els espais *masculins*. Tanmateix, per mitjà d'aquests actes apel·laven les dones per la seva condició de conservadores de la vida, defensant els principis fonamentals de la *consciència femenina* del moment.³⁰ Al mateix temps, les dirigents de l'AFSM

²⁸ Encara que els límits d'espai que exigeix un article d'aquestes característiques m'impedeixen detenir-me en l'explicació de cadascun d'aquests elements, vull aturar-me en les intencions de les accions col·lectives. Efectivament, molts autors han advertit que analitzar les intencions és una tasca relliscosa si es té en compte que cada individu del grup pot perseguir-hi objectius diferents, personals o pactats amb els/les altres integrants del grup, i al mateix temps, poden haver-hi objectius comuns no declarats que motiven les accions. És per això que tindrè en compte les «intencions declarades» *oficialment* per les impulsores, és a dir, els objectius que el grup manifesta perseguir amb la seva reivindicació, atès que, independentment que n'hi haguessin d'altres, aquests són els que, en la majoria dels casos, van emprar com a reclam per atraure les dones que es van animar a donar suport a la iniciativa a partir de les campanyes de propaganda. Descendir a l'examen de cada motivació personal o dels interessos d'un sector determinat a l'hora de recolzar cada campanya, es farà en la mesura que sigui possible i es valorarà en cada cas per acabar catalogant cada acció com a *parcialment transgressora* o *revolucionària*.

²⁹ M. del Moral Vargas: «El Grupo Femenino Socialista de Madrid (1906-1914): pioneras en la acción colectiva femenina», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 27 (2005), pp. 247-269; «Acción colectiva femenina republicana: las 'Damas Rojas' de Madrid (1909-1911): una breve experiencia política», *Hispania*, vol. LXVII, núm. 226 (maig-agost 2007), pp. 541-566.

³⁰ Temma Kaplan: «Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918», dins James S. Amelang i Mary Nash (eds.): *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, Alfons el Magnànim, València, 1990, pp. 267-295. Vegeu, per exemple: *El Socialista*, 23-VI-1913.

van utilitzar els seus discursos per animar les dones mobilitzades contra la guerra perquè s'associessin per la defensa dels seus interessos de manera més eficaç. És a dir, que van aprofitar amb altres fins una campanya contra la guerra que havia estat capaç de captar l'atenció de centenars de treballadores que s'hi van sentir al·ludides a partir un dels trets més significatius de la seva identitat, el de mares, esposes, germanes dels joves reclutes sense recursos per tal de lliurar-se de la lleva extraordinària.³¹ Una vegada van disposar d'aquest gran auditori, van tractar de perseguir un dels objectius claus del grup que integraven: la propaganda socialista entre les treballadores de la capital. Els objectius d'aquesta propaganda, de moment, no perseguïen la renegociació del sistema de gènere sinó la implantació del socialisme, que comportaria de forma col·lateral un canvi en la situació de les dones.

Un altre exemple són els motins pel preu, el pes i l'escassetat del pa a la capital durant 1915, que van acabar transformats en una campanya contra els forners organitzada per les dirigents de l'AFSM.³² Aquestes van canalitzar la ira de les compradores contra els amos dels establiments, substituint els assalts per una campanya de denúncies successives dels infractors en el pes i el preu d'aquest bé de primera necessitat per a les capes populars. Els motins de consums eren una forma de protesta ben coneguda des de feia segles que no quadrava amb la relegació de les dones a l'àmbit privat, amb la dominació exclusiva de l'espai públic per part dels homes. Però constituïa una pràctica profundament arrelada entre la població femenina que integrava les classes populars que, malgrat tot, la nova ideologia dominant que es va anar imposant a partir del segle XIX no va aconseguir d'eliminar. Gràcies a aquesta resistència, el repertori d'acció col·lectiva femenina comptava amb una forma de protesta que es va revelar transcendental en la formulació de queixes durant el segle XX. El dret adquirit pel costum n'afavoria l'ús, i la seva eficàcia la va convertir en plataforma des de la qual es van adoptar noves tàctiques, com les denúncies de l'AFSM. Els grups exclosos de la pràctica política normalitzada, en aquest cas les dones, són capaços de «fer política per altres mitjans», mitjançant el desenvolupament d'una sèrie d'estratègies que guien objectius molt diversos i es revelen enormement eficaces per fer públiques les seves demandes. Així doncs, van exercir una *ciudadania activa* malgrat que la formulació teòrica del concepte realitzada en la Il·lustració havia deixat les dones fora dels drets que recollia.³³

³¹ *El Socialista*, 23-VI-1913.

³² Marta del Moral Vargas: «De la protesta espontànea a la acció colectiva femenina: motines por el pan en Madrid en torno a 1915», Comunicació al VIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, Vitòria, 20-22 de setembre de 2006 (en premsa).

³³ Rod Aya: «La protesta...», cit., pp. 107-113. Ángeles Jiménez Perona: «Las conceptualizaciones de la ciudadanía y la polémica en torno a la admisión de las mujeres en las Asambleas», dins Celia Amorós (coord.): *Actas del Seminario permanente: Feminismo e Ilustración, 1988-1992*, Madrid, 1992 i «La construcción del concepto de ciudadanía en la modernidad», *Arenal*, vol. 2 (1), 1995; Gloria Niefía: «La revolución liberal desde la perspectiva de género», dins Guadalupe Gómez Ferrer (ed.):

Finalment, les fundadores dels gremis de treballadores catòliques perseguien el manteniment de l'ordre social establert, no sols en el seu vessant econòmic —la pau social entre les classes socials—, sinó també pel que fa a les relacions de gènere. Tant la seva campanya en favor del sufragi femení com l'activitat que van desplegar des dels sindicats van trobar la seva justificació en la protecció de la família com a institució bàsica de la societat i en la defensa de la divisió de rols de gènere dictada per la ideologia de la domesticitat, malgrat desafiar en la pràctica el model que elles mateixes van tractar de defensar. És a dir, que, tot i que reclamaven canvis com el dret al vot per a les dones utilitzant l'espai públic, per mitjà de la premsa i dels mítings, la seva intenció declarada era la de defensar la institució familiar i el rol que representaven les dones dins d'aquesta per tal de frenar els canvis que la Modernitat anunciava.

Al llarg d'aquesta breu exposició, he tractat d'avançar els elements bàsics de la meua tesi doctoral, l'escriptura de la qual espero finalitzar en els propers mesos. La meua intenció és recuperar la història de l'expressió de la insatisfacció i de la demanda de canvis en multitud d'aspectes quotidians d'una part de la població, aspectes que la historiografia tradicional ha pressuposat com conformista i immòbil en la intervenció en la vida ciutadana pel fet de tenir negada la facultat de votar en els comicis.

Els resultats d'aquesta investigació, en línia amb molts treballs que estan publicant-se en els darrers anys, palesaran que les dones d'aquella època, lluny d'assumir un rol allunyat de l'arena pública, van assaltar els espais i les formes d'exteriorització de les seves demandes per exercir activament la ciutadania que els negaven les lleis. En segon lloc, la interpretació d'aquestes accions constituirà un assaig classificatori l'objectiu del qual no és l'establiment d'una simple taxonomia sinó que persegueix, en primer lloc, no perdre de vista la complexitat d'aquestes accions, diferenciant-ne unes d'altres i, en segon lloc, tractar de revalorar-les en funció de l'experiència que van aportar al bagatge de cultura democràtica de les dones.

Las relaciones de género, Marcial Pons, Madrid, 1995, pp. 103-120. M. Dolores Ramos: «La construcción de la ciudadanía femenina: las librepensadoras (1898-1998)», dins Concha Fagoaga (coord.): *1898-1998. Un siglo avanzando hacia la igualdad de las mujeres*, CAM, Madrid, 1999, pp. 91-93. Aquest concepte també ha estat tractat per Ana Aguado: «Identidades de género y culturas políticas en el siglo XX», conferència pronunciada al *Séminaire: Politique, Cultures, Société dans l'Espagne contemporaine. Construction nationale et modernisation*, organitzat per l'Equipe de Recherches sur les Sociétés et Cultures de l'Espagne Contemporaine (ERESCEC), Université Paris VIII. Responsable: Danièle Bussy Genevois, 4-V-2007. També es va tractar al seminari Identitats de gènere i cultures polítiques, Universitat Internacional de Gandia, 31-V-2007, coordinat per Ana Aguado, en què vaig tenir l'ocasió de participar.